

СТАНОВНИШТВО БАЊАЛУЧКОГ САНЦАКА СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

Сажетак: Нестабилне прилике у Босни током прве половине XIX века спречиле су османске власти да спроведу савремен попис становништва као у осталим деловима Царства. Подаци о становништву тога времена су малобројни и проблематични. Током педесетих и шездесетих година, након слома побуне босанских локалних моћника и успостављања чвршће контроле централних власти, ситуација је омогућила да се популација евидентира квалитетније. Познати статистички подаци са пописа и њихових ревизија из тог периода су, међутим, дискутабилни и контрадикторни. Аустријски и руски извори пружају драгоцену допуну оскудним подацима објављених сумарника пописа јер нуде увид и у стање микролокалитета. Резултати указују на јасну доминацију хришћанског, пре свега православног српског становништва у Бањалучком санцаку. Број муслимана је био најзначајнији у великим градским центрима, док су сеоске средине биле углавном хришћанске. Бањалучки санцак је био изузетак по питању верске структуре становништва у Босни, као једини са јасном већином хришћана и православних житеља.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Босанска Крајина, Бањалучки санцак, каза, град, становништво, статистика, демографија, XIX век.

Бањалучки санцак био је једна од административних целина бившег Босанског ејалета (касније вилајета) практично још од позног средњег века али под другим именом. Помиње се да је око 1580. године Бањалука била центар просторно великог Босанског санцака на челу са пашом и истовремено главни град Босанског ејалета. Седиште ејалета је премештено 1639. године у Сарајево али је Бањалука остала центар Босанског санцака све до 1833. године када су истом прикључени остали санцаци (Клис и Зворник). Великом управном реформом Босанског ејалета формиран су исте године нови санцаци а међу њима највероватније и Бањалучки.¹ Током четрдесетих година XIX века је Бањалучки санцак једно време био укинут а поново формиран велики Босански са седиштем у Травнику. Бањалука је у исто време била седиште муселимука (среза са политичком управом) и кадилука (са судском управом). Бањалучки санцак је трајно формиран тек као резултат великих

¹ Постоје мање несугласице око тока и резултата реформи 1833. године. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1976), 43; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 232.

управних реформи Омер-паше Латаса 1850–1852. године, након пацификације побуњених локалних моћника у Босни и Херцеговини. Истина, назив санџак тада није кориштен већ „кајмакамлук“ (управна област на челу са кајмакамом – замеником). Назив санџак се користио колоквијално, а од 1865. године поново званично.²

Бањалучки санџак као део Босанске Крајине у XIX веку

Као што је то случај са скоро свим управним областима, и Бањалучки санџак/кајмакамлук је често мењао територијални опсег и унутрашњу поделу али су његове оквирне границе увек и у највећој мери биле део географске области коју називамо Босанском Крајином. Назив „Крајина“ је, према мишљењу историчара Ферда Шишића, потекао од старијег средњовековног назива „Доњи краји“ за област око токова река горњег и средњег Врбаса и Сане. Назив „Босанска Крајина“ се јавља већ у позном XVI веку, о чему сведочи и запис из манастира Подмалинско (Св. Госпође) у Црној Гори датиран са 1593. годином. Под „крајином“ се подразумевало значење за област (крај), као и скраћени назив за крајиште, односно војногранично подручје, било оно са хабзбуршке или османске стране.³ У XIX веку назив „Крајина“ редовно се користио за опис великог подручја на северу и западу Босне, у сликовима река Уне, Врбаса и Сане, укључујући ту и географску потцелину „Бихаћку Крајину“ у најзападнијем делу. Средином истога века аустријске дипломате су под „Крајином“ разумеле ширу област пограничних срезова у тзв. Турској Хрватској у Босни.⁴ Док су западне и северне границе Босанске Крајине у начелу јасно дефинисане токовима река и међудржавним границама Османског царства са Хабзбуршком монархијом, јужне и источне међе нису јасно одређене. Тако је, на пример, познати фрањевац и путописац XIX века родом из Бањалуке, фра Иван Фрањо Јукић, сматрао да Тешанска и Дервентска каза (тада део Бањалучког санџака) нису били део Крајине.⁵ Према неким савременијим схватањима, источне границе укључују и општине Прњавор (близу Дервенте), Челинац и Котор Варош (ближе Тешњу), копирајући добрим делом међе бивше Врбаске бановине у Краљевини Југославији.⁶

Подручје Бањалучког санџака/кајмакамлука у другој половини XIX века покривао је северни и источни део географско-историјске области Босанске Крајине

² A. Birken, *op. cit.*, 43; H. Šabanović, *n. d.*, 232; Hajrudin Ćurić, *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX. vijeka, Grada knjiga VIII* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i hercegovine, 1960), 63; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. Godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 25–26, 36, 61.

³ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416.)* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1902), 2–3; Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣйиси, књиѣа I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902), 249 (документ № 854); Горан Латиновић, „Територијална организација Српске православне цркве у Босанској крајини (1900–2010)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, (2012), 321–323; Branko J. Bokan, *Sanski Most, dio 1, do jula 1941. g.* (Sanski Most: NIGP „Borba“: OOUR „Ekonomska politika“: Skupština opštine Sanski Most, 1974), 42–43.

⁴ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice sa jednom zemljopisnom kartom i sa četrnaest slika* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1890), 2; H. Ćurić, *n. d.*, 66.

⁵ Slavoljub Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb: Narodna tiskara Lj. Gaja, 1851), 21–52.

⁶ Горан Латиновић, „Кратак преглед историје српског народа у Босанској крајини“, *Брајсѣво*, бр. 16, (2012), 97–99.

и био је претежно насељен хришћанским становништвом. Реформама 1851/52. године Босна је подељена на шест кајмакамлука (често у литератури називаних и санцацима): Сарајево, Травник, Бихаћ, Бањалука, Зворник и Нови Пазар. Херцеговина је тада била посебна управна јединица, одвојена од Босне. Бањалучки кајмакамлук се тада састојао из свега три мудирлука (често у литератури називаним казама): Бањалука, Дервента и Тешањ.⁷ Касније, у периоду између 1854. и 1859. године формиран је из делова већ постојећих потпуно нови, Градишки мудирлук.⁸ Тако је Бањалучки кајмакамлук дочекао велике промене 1865/66. године са четири мудирлука/каза.

Формирањем Босанског вилајета 1865. године реформисана је и унутрашња управа. Називи санцак (или лива) и каза враћени су у званичну употребу а Херцеговина је припојена вилајету као посебан Мостарски санцак.⁹ Бањалучки санцак је тада и даље имао четири мудирлука, односно каза. Извори омогућују и детаљнији увид у унутрашњу структуру каза, наводећи већа средишта, односно области које су биле део њих. У склопу Бањалучке казе 1865. године налазио се и Прњавор, Дервентске казе (Босански) Брод и Кобаш, Тешањске казе места Жепче и Добој док у Градишкој кази није било већих места.¹⁰ Кобаш и околина су средином 40-их и током 50-их година XIX века припадали Бањалучком мудирлуку и није познато када је област пребачена у надлежност Дервентског.¹¹ Према писању пруског конзула у Босни, Ота Блауа, у склопу Бањалучке казе се 1866. године опет налазио Кобаш као и место Орахова.¹² Поменуте управне промене су битне због тога што утичу на могућност анализа података из статистичких извора. Поређење броја становника истоимене области, на темељу два или више извора из различитих периода, није смислено уколико је у међувремену иста мењала територијални опсег. То је управо случај Бањалучког санцака средином XIX века.

⁷ Н. Šabanović, *n. d.*, 232–234; Фердо Шишић, „Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)“, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа књига 12* (Београд: Српска краљевска академија, 1938), 259; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд, Научна књига, 1955), 11.

⁸ Османски службеник Паско Васа наводи да је Градишки мудирлук основан пет година пре него што је саставио своје дело (1864. године). Руски дипломата Александар Гилфердинг не помиње са свог путовања 1858. године да такав мудирлук постоји, али он наводи само стање према попису 1851/52. године када он сигурно још није био формиран. Посебан аустријски војни извештај из 1855. године, међутим, у којем се описује стање у Босни и Херцеговини у 1854. години, наводи постојање посебног мудирлука (у извору нахије) Градишка. Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 31; Александар Гилфердинг, *Путовање до Херцеговине, Босни и Сјарајеву* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972), 331; Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= OESTA), Kriegsarchiv (= KA), Karten und Plansammlung (= KPS), Landesbeschreibungen (= LB), Österreich-Ungarn (= K VII), Bosnien Herzegovina (= m), № 40 („Originalbeschreibung der türkischen Provinzen Bosnien und Herzegovina als Ergebnis von an Ort und Stelle bewirkten Anschauungen und Erkundigungen“), folio 36, 47–51.

⁹ Н. Šabanović, *n. d.*, 232–234; А. S. Aličić, *n. d.*, 81–85.

¹⁰ „Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српској ученој друштва*, књига 3, свеска 20 старог реда, (1866), 221–228.

¹¹ S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *n. d.*, 48; OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 47–48.

¹² Упитно је да ли је Блау под тим топонимом мислио на Орахову јужно од Котор Вароши или на Орахову западно од Градишке на Сави. Вероватније је да се ради о првом поменутом. Otto Blau, „Zur Statistik von Bosnien“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, № 2, (1867), 516–518.

Становништво Бањалучког санџака у званичној статистици средине XIX века

Османско царство је још крајем 20-их година XIX века покушало да спроведе свеобухватан попис становништва на читавој својој територији. Тај подухват је, међутим, успео тек око 1831. године, и то само делимично када је пописано десет ејалета од укупно двадесет и девет.¹³ Босански ејалет је у то време био поприште немира и побуна локалног беговата против централних власти под вођством Хусеин-капетана Градашчевића. Упркос томе што су побуњеничке снаге биле убрзо побеђене, централна власт није успела да смири ситуацију и Босну стави под своју пуну контролу све до велике војне операције Омер-паше Латаса 1850. године. Нерешено аграрно питање, повећање намета, незаконито увођење додатних дажбина, покушаји регрутовања у војску, бесправље и општа несигурност узроковали су честе буне хришћана али и муслимана у наредном периоду.¹⁴ У таквим условима није било могуће да се спроведе тако компликован подухват као што је пописивање становништва.

Мудирлук	Број мушких становника (М) и кућа (К) према вери										
	Муслимана		Хришћана		Католика		Рома пагана		Странаца хришћана	Укупно	
	К	М	К	М	К	М	К	М	М	К	М
Бањалука	1.897	5.316	8.241	39.818	мало	10%	79	231	101	10.217	45.466
Дервента	498	1.731	3.472	12.718	већина	50%	52	164		4.022	14.613
Тешањ	2.003	6.284	2.556	9.413	мешано	50%	46	79	104	4.605	15.880
Укупно	4.398	13.331	14.269	61.949	-	-	177	474	205	18.844	75.959

Табела 1. Становништво Бањалучког кајмакамлука/санџака
према попису 1851/52. године (према подацима Ота Блаја)¹⁵

Успешна пацификација Босне и Херцеговине и успостављање ефективне централне власти уз помоћ војних снага, омогућили су новом управнику Босне, генералу Омер-паше Латасу, да 1851. године напoкoн запoчнe пoписивања становништва у читавој покрајини. Резултате поменутог пописа османска управа никада није званично објавила али су стране дипломате и путописци долазили до података преко својих контаката и објављивали их у својим делима. Најдетаљнији

¹³ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 325–326; Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985), 9–10, 18–23; Kemal H. Karpat, "Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 241.

¹⁴ Радован Субић, *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци: Филозофски факултет: Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024), 87–124.

¹⁵ Извори података: Д. Радовић, Н. Делић, н. г, 170.

преглед је објавио бивши пруски конзул у Босни Ото Блау тек 1865. године.¹⁶ У његовој заоставштини у немачком архиву се, такође, налазе још подробнији подаци везани за католичко становништво.¹⁷ Осим њега, податке су објавили и руски конзул у Босни Александар Гиљфердинг 1859. и османски службеник у Херцеговини Паско Васа 1864. године.¹⁸ Резултати пописа су контроверзни. Главни циљ пописа је био да се установи тачан број кућа/домаћинстава због увођења новог пореза. Могуће је да је становништво због тога избегавало да даје исправне информације. Није сасвим јасно да ли су била пописана и мала деца а жене уопште нису биле узете у обзир. У историографији превладава мишљење да је број кућа и становника на попису нереално низак.¹⁹ Према тим резултатима, хришћани су у Бањалучком санцаку чинили велику већину мушког становништва. Јевреја уопште није било, као ни Рома муслиманске вероисповести. Католици су чинили благу, подробније неспецифирану већину међу хришћанима у Дервентском мудирлуку, док су у Тешањском чинили оквирно половину. У Бањалучком мудирлуку су велику већину хришћана чинили православни верници, који су, уједно, представљали и већину у становништву.

Мудирлук	Процена укупног становништва – удео у %						
	Муслимана	Хришћана	Католика	Православних	Рома пагана	Странаца хришћана	Укупно
Бањалука	10.100	75.654	7.565	68.089	439	192	86.385
Дервента	3.289	24.164	12.082	12.082	312	0	27.765
Тешањ	11.940	17.885	8.942	8.942	150	198	30.172
Укупно	25.329	117.703	28.590	89.113	901	390	144.322
Бањалука	11,69	87,58	8,76	78,82	0,51	0,22	100,00
Дервента	11,85	87,03	43,52	43,52	1,12	0,00	100,00
Тешањ	39,57	59,28	29,64	29,64	0,50	0,66	100,00
Укупно	17,55	81,56	19,81	61,75	0,62	0,27	100,00

Табела 2. Процена укупног и верска структура становништва Бањалучког кајмаклаука/санцака према попису 1851/52. године²⁰

Како османска статистика тада није бележила број жена, неопходно је проценити укупно становништво на темељу познатог броја мушкараца множењем са

¹⁶ Otto Blau, "Politische Statistik Bosniens", *Preussisches Handelsarchiv*, № I, (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.

¹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (= PA AA), Nachlässe (= NL), Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–194.

Оригинална документа из архива су недавно објављена у: Данијел Радовић, Нино Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блауа“, *Мешовића ираћа – Miscellanea*, нова серија, књ. XLII, (2021), 161–176.

¹⁸ А. Гиљфердинг, *н. г.*, 330–331; Р. Васа-ефендија, *н. д.*, 28–30.

¹⁹ Ђ. Пејановић, *н. г.*, 28–30; Р. Васа-ефендија, *н. д.*, 30.

²⁰ Оригиналн број мушкараца је множен коефицијентом 1,9 (вид. наредну напомену). Извори података: Табела 1.

коэффициентом који за Босну у XIX веку чини 1,9 (0,9 жена на 1 мушкарца). Феномен преваге мушког пола у популацији код јужнословенских и балканских народа у XIX веку представља демографску аномалију са још увек неразјашњеним узроцима.²¹

Попис 1851/52. године је једини за који се поуздано зна да је стварно и спроведен у Босни и Херцеговини током османске власти у XIX веку. Података, пореклом од османске статистике, има за средину 60-их година али се у тим случајевима скоро са апсолутном сигурношћу ради о тзв. ревизијама пописа. Османска државна статистика је имала план да на темељу података једног свеобухватног пописа и добро вођених регистара становништва (евиденције рођених, умрлих и до/одсељењених) прави пројекције стварног стања на терену без спровођења нових пописа. Тако су настајале „ревизије“ које су повремено и публиковане. Веома је тешко проценити стваран квалитет и веродостојност таквих пројекција. Током 60-их година су на статистику почели да утичу и политички мотиви због чега је, рецимо, ревизија из периода 1869/70. посве неупотребљива.²²

Мудирлук	Број мушких становника (М) и кућа (К) према вери											
	Муслимана		Хришћана		Православних		Католика		Јевреја		Укупно	
	К	М	К	М	К	М	К	М	К	М	К	М
Бањалука	1.065	3.782	8.584	45.244	8.344	43.226	240	2.018	17	58	9.666	49.084
Градишка	902	2.109	1.763	9.750	1.674	9.360	89	390			2.665	11.859
Дервента	512	1.742	3.600	27.433	1.860	14.943	1.740	12.490			4.112	29.175
Тешањ	2.005	6.390	2.629	18.112	1.611	9.114	1.018	8.998			4.634	24.502
Укупно	4.484	14.023	16.576	100.539	13.489	76.643	3.087	23.896	17	58	21.077	114.620

Табела 3. Становништво Бањалучког санцака према ревизији пописа 1865. године²³

Према једној таквој ревизији, датираној у 1865. годину и објављеној само у *Гласнику Српској ученој друштва* у Београду, структура становништва у Бањалучком санцаку се није толико драматично променила колико јесте бројност житеља. Скок са отприлике 76.000 на скоро 115.000 мушких становника у свега 13–14 година, односно за 50,90%, представља изузетно висок прираштај. Структура становништва према

²¹ Коефицијент 1,9 је израчунат на темељу познатих извора о полној структури из последњих деценија XIX века. Феномен полне структуре становништва народа под османском влашћу у Европи није довољно истражен. Вид: Нино Делић, „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“ (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, Одељење за историју, 2021), 410–414.

²² Историчар Филип Гелез је установио да су османске власти намерно публиковале фалсификоване податке са циљем да се Босна представи као област са релативном муслиманском већином. Musa Şaşmaz, “The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, № 6, (1996), 290, 298; Philippe Gelez, “Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)”, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII / № 1–2, (2011), 13.

²³ Извори података: „Статистични податци...“, 221–228.

вероисповести исказује сличне оквири као и раније, али уз неке значајније измене. Удео муслимана је знатно нижи а православно становништво је у благој предности и у Дервентском мударлуку.

Упадљив је значајан пад броја муслиманских становника у Бањалучком мударлуку. Тај негативни тренд се очигледно односио пре свега на сâм град Бањалуку. У читавом кајмакамлуку/санцаку је удео муслимана достигао тек око 12%.

Мудирлук	Процена укупног становништва – удео у %					
	Муслимана	Хришћана	Православних	Католика	Јевреја	Укупно
Бањалука	7.186	85.964	82.129	3.834	110	93.260
Градишка	4.007	18.525	17.784	741	0	22.532
Дервента	3.310	52.123	28.392	23.731	0	55.433
Тешањ	12.141	34.413	17.317	17.096	0	46.554
Укупно	26.644	191.024	145.622	45.402	110	217.778
Бањалука	7,71	92,18	88,06	4,11	0,12	100,00
Градишка	17,78	82,22	78,93	3,29	0,00	100,00
Дервента	5,97	94,03	51,22	42,81	0,00	100,00
Тешањ	26,08	73,92	37,20	36,72	0,00	100,00
Укупно	12,23	87,72	66,87	20,85	0,05	100,00

Табела 4. Процена укупног и структура становништва према вероисповести Бањалучког санцака према ревизији пописа 1865. године²⁴

Поставља се питање да ли је ова ревизија тачна. За следећу, 1866. годину је поменути пруски конзул Ото Блау објавио резултате османске статистике који се у већој мери разликују од претходно изнетих.²⁵ У његовој заоставштини се налазе и детаљнији подаци о становништву према вероисповести. Занимљиво је да је пруски дипломата навео укупан број становника а не само мушку популацију, као што је био обичај у османској статистици. То је можда последица Блауовог самосталног прорачуна или је претходно неко у османској управи спровео сопствену процену. Чињеница је, међутим, да су бројеви у односу на 1865. годину знатно другачији. Пре свега је број хришћана знатно мањи што је, уједно, увећало удео муслимана на преко 20%. Католичко становништво је чинило релативну већину у Дервентској кази, као што је тврдио Блау и за 1851/52. годину.

Контрадикторни и конфузни подаци са пописа и ревизија не омогућују да се питање демографског развоја сагледа на посве поуздан начин. Попис 1851/52. и ревизија 1866. године су, највероватније, исказивали мањи број становника од реалног. О томе сведоче подаци аустроугарског конзула Теодоровића за 1875. као и

²⁴ Оригиналан број мушкараца је множен коефицијентом 1,9 (вид. напомену бр. 21). Извори података: Табела 3.

²⁵ O. Blau, "Zur Statistik von Bosnien", 516–518.

результати пописа 1879. године, спроведеног већ током окупационе управе.²⁶

Без обзира на то којем од коришћених извора се даје веће поверење, чињеница је да сви исказују огромну већину хришћана у популацији Бањалучког санџака. То вреди посебно за мударлуке/казе Бањалука и Градишка. Да је тренд демографског развоја био искључиво позитиван, како сугерише поређење пописа 1851/52. и ревизије 1865. године, сматрамо да не одговара пуној истини.

Каза	Укупно становника – удео у %						Укупно
	Муслимана	Хришћана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	
Бањалука	8.775	56.227	48.190	8.037	259	140	65.401
Градишка	4.129	13.737	12.874	863	40	0	17.906
Дервента	5.189	25.821	11.307	14.514	477	15	31.502
Тешањ	12.975	19.340	12.205	7.135	278	0	32.593
Укупно	31.068	115.125	84.576	30.549	1.054	155	147.402
Бањалука	13,42	85,97	73,68	12,29	0,40	0,21	100,00
Градишка	23,06	76,72	71,90	4,82	0,22	0,00	100,00
Дервента	16,47	81,97	35,89	46,07	1,51	0,05	100,00
Тешањ	39,81	59,34	37,45	21,89	0,85	0,00	100,00
Укупно	21,08	78,10	57,38	20,72	0,72	0,11	100,00

Табела 5. Структура укупног становништва према вероисповести
Бањалучког санџака према ревизији пописа 1866. године²⁷

Читава Босна, Крајина посебно, била је поприште непрекидних тензија између мислиманског и хришћанског становништва у XIX веку. Репресије, пре свега локалних власти, према хришћанским житељима биле су стална појава током 30-их, 40-их али и 50-их година. Босанска Крајина је читаво време била у некој врсти предустаничког стања у којем су паљење кућа и прогон хришћана били свакодневна реалност. Ни успостављање чвршће централне власти после успешног похода Омер-паше Латаса 1850–1852. године није значајно променило лош статус немуслимана, што је резултовало све масовнијим немирима и миграцијама који ће на крају испровоцирати отворену буну 1858. године. Аграрни односи нису се променили а нови службеници су, осим хапшења муслиманских побуњеника, наставили са својеврсним терором над хришћанским становништвом.²⁸

²⁶ Поређењем података из оба поменута извора стиче се утисак да је ревизија 1865. године реалнија у односу на друге османске статистике. Вид: Vojislav Bogičević, „Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine”, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, бр. 1, (1949), 217; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: K. u. k. Regierungsdruckerei – C. i kr. vladina tiskarna, 1880), 1–126.

²⁷ Извори података: AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

²⁸ Братислав Теиновић, „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Богословље*, бр. 80/1, (2021), 67–75; Р. Судих, *н. г.*, 126–129.

Високи намети, неравноправан положај и некажњени злочини условили су да већ око 1854. године, у јеку Кримског рата, из северних делова Босанске Крајине и Посавине, већи број хришћанских породица затражи уточиште на подручју Хабзбуршке монархије. Средином 1855. године је у Другој банској регименти већ било регистровано око 155 породица избеглих из Босне.²⁹ Због финансирања ратних потреба и локалне администрације власти су наметале високе дажбине и толерисале лоше поступање са хришћанима, што је довело до учесталих жалби али и припрема за устанак. Власти су реаговале јачањем својих трупа на подручју северозападне Босне и дозволиле су локалним муслиманским земљопоседницима да врше додатан притисак на хришћанске кметове. Корупција, убирање све већих дажбина и безвлашће постепено су кулминирали до отворене побуне. Почетком 1858. године стање је било толико критично да су реаговале и велике силе. Хабзбуршка монархија и Русија су деловале као гаранти права хришћана у Османском царству те је њима упућено и више делегација и петиција локалних православних и католичких верника. Османске власти су, услед лоше спроведених реформи, против себе имале муслиманске земљопоседнике и обичне становнике као и све хришћане.³⁰ Устанак је почео на лето 1858. године и био је најјачи у Бихаћком крају као и на подручју уз Саву код Градишке. Аустријски конзуларни агент у Бањалуци Александар Миленковић нагласио је у јулу исте године да је ситуација измакла контроли и да османске власти нису у стању да поврате надзор над облашћу нити да пошаљу значајније снаге. По његовом мишљењу постојала је претња да немири пређу и у Војну крајину. Зато је предложио привремену окупацију Бихаћког и Бањалучког дистрикта (мудирлука) од стране аустријске војске. Касније је извештавао у Беч да је само на подручје Друге банске регименте пребегло 11.000 избеглица а да је цео крај напустило 20–30.000 људи и да су чињена ужасна зверства.³¹ Услед оваквих прилика које су трајале годинама, тешко је претпоставити да је на истом подручју било услова за висок природни прираштај, пре свега хришћанског становништва.

Занимљиво је указати на феномен различите структуре домаћинства између муслимана и хришћана. У случају пописа 1851/52. то није толико очигледно, али при каснијој ревизији јесте. Број кућа се у истом периоду није нарочито увећао али је зато број хришћана према ревизији 1865. био знатно виши. То додатно поткрепљује сумње у лоше спроведен попис 1851/52. године, бар када је број хришћана у питању. Попис је био фокусиран на број кућа као пореске јединице а мање на становништво. Да су хришћани живели у знатно већим домаћинствима од муслимана запазио је још Ото Блау. Према његовом мишљењу, то је било последица већег броја деце код хришћана.³²

Могући висок природни прираштај код хришћанске популације објаснио би како су, упркос великим неприликама и миграцијама, православни и католички

²⁹ Galib Šljivo, „Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 30, (1990), 117–178.

³⁰ Р. Субић, *н. г.*, 136–142.

³¹ Berislav Gavranović, *Grada: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2* (Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956), 152–153, 157–160.

³² O. Blau, „Politische Statistik Bosniens“, 489.

становници успели да одрже тако висок удео у популацији неколико деценија.

Муслимани су, бар у Бањалучком санџаку, живели углавном у већим урбаним центрима. То је, вероватно, такође допринело другачијој структури домаћинства. Потврду за то налазимо у детаљнијим описима санџака код Ивана Фрање Јукића и у једном аустријском војном извештају.

Мудирлук/каза	Просечан број особа по кући/домаћинству према вери			
	1851/52.		1865.	
	Муслимани	Хришћани	Муслимани	Хришћани
Бањалука	5,32	9,18	6,75	10,01
Градишка	-	-	4,44	10,51
Дервента	6,60	6,96	6,46	14,48
Тешањ	5,96	7,00	6,06	13,09
Укупно	5,76	8,25	5,94	11,52

Табела 6. Величина домаћинства у Бањалучком санџаку 1851/52–1865. године³³

Иван Фрања Јукић је обилазио Босну у више наврата у периоду 1840–1852. године. Његове податке је могуће оквирно датирати на средину 40-их година XIX века.³⁴ Није утврђено које све изворе је Јукић користио за статистичке податке. Судећи по томе да је био упознат са бројем кућа, врло вероватно се радило о подацима које је османска власт прикупљала за потребе убирања пореза. Сигурно су му били познати и подаци црквених, пре свега католичких власти. Аустријски тајни војни извештај настао је 1855. и односи се на прилике у Босни у 1854. години. Редослед излагања и многе кориштене реченице, сутеришу да је аустријски обавештајца Вагнер, који се потписао под извештај, био врло добро упознат и са радовима фра Јукића. Многи делови извештаја су, очигледно, преписане реченице из књиге босанског фрањевца.³⁵ У начелу се, дакле, ради о два извора насталих у размаку од једне деценије. У међувремену је спроведена војна кампања Омер-паше Латаса и одиграла су се миграциона кретања. Са те тачке гледишта је веома корисно сагледати унутрашњу структуру становништва Бањалучког санџака на нивоу појединих насеља.

Оба извора наводе веома сличне податке за већину места али не и посве идентичне. Утицај Јукићеве књиге на војни извештај је очигледан али су аустријски обавештајци долазили до додатних информација, о чему сведоче случајеви Бањалуке, Прњавора, Тешња или Жепча. Посебно је занимљив случај Тешња у којем је као

³³ Извори података: Табела 1; Табела 3.

³⁴ Б. Теиновић, *н. г.* 68–69; Здравко Д. Маријанац, *Босна и Херцеговина у XIX вијеку – земља и људи* (Бања Лука: Педагошка академија, 1994), 50–64, 75–84.

³⁵ Извештај је достављен Бечу из Војне команде у Загребу где је „састављен“ при одељењу генералштаба под управом потпуковника Вагнера. Највероватније се ради о Јохану племенитом Вагнеру (Wagner, Johann Ritter von), родом из околине Слуња и доцнијем фелдмаршалу. OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 1–2, 47–51; “Wagner, Johann Ritter von (1815–1894), General”, In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 15 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018), 409.

једином насељу дошло до значајнијих помака у структури. Осим што се у насељу значајно повећао број кућа, увећао се и удео муслимана.

Како наредна табела открива, муслиманско становништво је било најбројније у већим градовима док су села ипак била претежно хришћанска. У Бањалучком мудирлуку је огромна већина свег муслиманског становништва области живела искључиво у самом граду Бањалуци. Када упоредимо податке за град и мудирлук са пописа/ревизија, појављује се нелогичност. Према Јукићевим наводима и наводима аустријских обавештајаца град је имао скоро дупло више муслиманских становника него цео мудирлук. За то постоји више могућих објашњења. Можда су бањалучки муслимани масовније избегавали пописивање као што је то, на пример, био случај и у Сарајеву 1851/52. године.³⁶ Постоји и могућност да је услед похода Омер-паше Латаса стварно дошло до већег егзодуса муслимана из града који војни обавештајци још нису били узели у обзир. Треба, такође, имати на уму да су 40-их година XIX века биле учестале и епидемије колере.³⁷ Да за такво објашњење постоје утемељења у изворима потврђује опис руског конзула Александра Гиљфердинга који је дошао у Бањалуку око 1857/58. године. Према његовом опису града, он је имао 12.000 до 15.000 становника, углавном муслимана. Муслимани су живели у око 1.500 кућа док је православних било 70 а католичких 40. За разлику од града, сва околина је била искључиво насељена православним становништвом.³⁸ Дипломата из Русије је тако потврдио чињеницу о искључиво урбаном карактеру муслиманског насељења у овим крајевима. Податак о 1.500 кућа муслимана у граду је знатно нижи од 2.700 колико их је наводио аустријски војни извештај. Број становника је, такође, знатно ближи резултатима пописа 1851/52. године него Јукићев опис. Поменути фрањевац Иван Јукић је у једном од ранијих радова наводио чак 30.000 становника града, а у својој књизи из 1851. године тај број је кориговао на 15.000.³⁹ Смањење броја становника је било видљиво и почетком аустроугарске окупације. Град Бањалука је повратио стање од отприлике 15.000 становника тек пред Први светски рат. Број муслимана је одговарао подацима османске статистике средине XIX века.⁴⁰ Сходно претходно изнетом, може се оправдано посумњати да је број муслимана у граду Бањалуци почео да се смањује током 50-их година XIX века, што је имало утицаја и на промену верске структуре читаве области.

³⁶ Пруски конзул Ото Блау је тврдио да је број муслимана на попису 1851/52. године за град Сарајево свакако нереално низак зато што су становници избегавали пописивање због пореза. О. Blau, "Politische Statistik Bosniens", 490; Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877), 229.

³⁷ Ђ. Пејановић, *н. г.*, 19.

³⁸ А. Гиљфердинг, *н. г.*, 320–321.

³⁹ Упореди: Иван Фрањо Јукић, „Земљописно-повјестно описаније Босне“, *Српско-галмајински маџазин*, година 6, (1841), 39; S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *н. д.*, 46–48.

⁴⁰ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), 34, 320.

Муџирлук	Насеље (срез)	Опис становништва насеља к. – кућа; прав. – православних; кат. – католичких; мусл. – муслиманских; ст. – становника	
		Опис Ивана Фрање Јукића	Опис из аустријског војног извештаја
Бањалука	Бањалука	15.000 мусл. ст. 60 прав. к. 40 кат. к.	15.000 „Турака“ у 2.700 к. 60 прав. к. 40 кат. к.
	Гомионица	Прав./кат. село	Прав./кат. село
	Сратинска	Прав. село	Прав. село
	Тимар	700 прав. к.	700 прав. к.
	Бронзењак	Мусл. село	Мусл. село
	Ивањска	200 кат. к.	200 к.
	Срез Змијање	Прав. села	Прав. села
	Лакташи	1.500 ст. мусл./кат.	„место“
	Прњавор	100 мусл. к. 20 прав. к.	800 ст. 100 мусл. к. 20 прав. к.
	Лешња	-	70 мусл. к.
	Нова	Прав. село	„Илова“, „велико село“
	Дренова	Прав. село	„велико село“
Тешањ	Тешањ	250 мусл. к. 150 прав. к.	3.000 ст. 400 мусл. к. 90 прав. к.
	Новишер	150 мусл. к.	140 к.
	Добој	150 мусл. к.	150 мусл. к.
	Жепче	200 мусл. к. 80 прав./кат. к.	1.400 ст. 200 мусл. к. 80 прав. к.
	Комушина	Кат. село	Кат. село
	Осова	Кат. село	Кат. село
	Сивша	Кат. село	Кат. село
	Поповић	Кат. село	Кат. село
	Липље	Прав. село	Прав. село

Дервента	Дервента	200 мусл. к. 80 прав. к.	300 к.
	Которско	50 мусл. к.	50 мусл. к.
	Велика	30 мусл. к.	30 мусл. к.
	Оџак	40 мусл. к.	40 мусл. к.
	Дубочац	100 мус. к.	100 мусл. к.
	Брод	40 мусл. к. 20 хришћанских к.	40 мусл. к. 20 хришћанских к.
	Фоча	Кат. село	Кат. село
	Зеленике	Кат. село	Кат. село
	Кораћи/Коратје Доњи и Горњи	Кат. село	Кат. село
	Модран	-	Хришћанско село
	Плехан	Кат. село	Кат. село
Градишка	Градишка	-	1.500 мусл./кат./прав. ст.

Табела 7. Структура насеља Бањалучког санцака према Ивану Фрањи Јукићу
средином 40-их и аустријском војном извештају средином 50-их година XIX века⁴¹

Подаци османске статистике у комбинацији са дипломатско-обавештајним извештајима средине XIX века, ма колико конфузни и понекад контрадикторни они били, у начелу без изузетака исказују јасну превагу хришћанског становништва над муслиманским у Бањалучком кајмакамлуку/санцаку. У мудирлуку/кази Бањалука православни житељи чинили су апсолутну већину али само захваљујући руралним срединама. У граду Бањалуци доминантна популација је била муслиманска уз, највероватније, тренд постепеног опадања. Немири, ратна дешавања и миграције нису наштетили хришћанском становништву у толикој мери да оно изгуби доминантан положај.

Необјављени извори:

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin

Nachlässe, Dr. Otto Blau

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Kriegsarchiv, Karten und Plansammlung, Landesbeschreibungen

⁴¹ Извори података: S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *n. d.*, 39–41, 46–48; OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 47–51.

Литература:

- Гилффердинг, Александар. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1972.
- Делић, Нино. „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, Одељење за историју, 2021.
- Јукић, Фрањо Иван. „Земљописно-повјестно описаније Босне“, *Српско-далматински маџазин*, година 6, (1841), 17–43.
- Латиновић, Горан. „Кратак преглед историје српског народа у Босанској крајини“, *Братиство*, бр. 16, (2012), 97–107.
- Латиновић, Горан. „Територијална организација Српске православне цркве у Босанској крајини (1900–2010)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, (2012), 321–333.
- Маријанац, Здравко Д. *Босна и Херцеговина у XIX вијеку – земља и људи*. Бања Лука: Педагошка академија, 1994.
- Пејановић, Ђорђе. *Становништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига, 1955.
- Радовић, Данијел, Делић, Нино. „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блауа“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, нова серија, Књ. XLII, (2021), 161–176.
- „Статистички податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српској ученој друштва*, књига 3, свеска 20 старог реда, (1866), 221–228.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и наћици, књига 1*. Београд: Српска краљевска академија, 1902.
- Субић, Радован. *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци: Филозофски факултет: Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024.
- Теиновић, Братислав. „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Богословље*, бр. 80/1, (2021), 63–79.
- Шишић, Фердо. „Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)“, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа књига 12*. Београд: Српска краљевска академија, 1938.
- Aličić, Ahmed S. *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.
- Birken, Andreas. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1976.
- Blau, Otto. “Politische Statistik Bosniens”, *Preussisches Handelsarchiv*, № I, (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.
- Blau, Otto. “Zur Statistik von Bosnien”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, № 2, (1867), 516–518.
- Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877.
- Bogićević, Vojislav. „Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875 године“, *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*, бр. 1, (1949), 215–232.
- Bokan, Branko J. *Sanski Most, dio 1, do jula 1941. g.* Sanski Most: NIGP „Borba“: OOUR „Ekonomska politika“: Skupština opštine Sanski Most, 1974.
- Bošnjak, Slavoljub [Ivan Franjo Jukić]. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Narodna tiskara Lj. Gaja, 1851.
- Čurić, Hajrudin. *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX. vijeka, Građa knjiga VIII*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960.
- Gavranović, Berislav. *Građa: Bosna i hercegovina od 1853. –1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-*

- filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2*. Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Karpat, Kemal H. "Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 237–274.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice sa jednom zemljopisnom kartom i sa četrnaest slika*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1890.
- Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: K. u. k. Regierungsdruckerei – C. i kr. vladina tiskarna, 1880.
- Şaşmaz, Musa. "The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, № 6, (1996), 289–305.
- Shaw, Stanford J. "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 325–338.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Šišić, Ferdo. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416.)*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1902.
- Šljivo, Galib. „Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 30, (1990), 117–178.
- Vasa-efendija, Pasko. *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1958.
- "Wagner, Johann Ritter von (1815–1894), General". In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Band 15. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018, 409.

Интернет:

- Gelez, Philippe. "Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)", *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII, № 1–2, (2011), 1–22, <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#entries> (приступљено 22.2.2020).

NINO DELIĆ
Historical Institute Belgrade

THE POPULATION OF THE SANJAK OF BANJA LUKA
IN THE MID 19th CENTURY

Summary

The study examines historical statistical sources about the population of the former *Sanjak* (District) of Banja Luka in Bosnia and Herzegovina in the mid-19th century. Data analysis shows that the majority of the population was Christian. In the *kaza* of Banja Luka (sub-district) the Christian majority was overwhelming. About 90% of Christians in the *kaza* were Orthodox (Serbian Orthodox), meanwhile the rest was Roman Catholic. In the City of Banja Luka itself, Muslims had a clear majority of more than 90% consequently making them a strictly urban population group in this area. Due to different sources, the slow but steady population decline of the Muslim population in the city could be observed. Turmoil, war, hunger and forced migration, typical for the wider region of Bosnian Krajina in the 19th century, did not weaken the Christians in a way to lose their dominant position in the population.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosnian Krajina, Banja Luka, Sanjak, Kaza, city, statistics, demography, population, 19th century.